

Євгенія Лебідь-Гребенюк

СВОБОДА ВОЛІ: КОНЦЕПЦІЯ У ДАВНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ТА В ЛІРО-ЕПІЧНІЙ СПАДЩИНІ ШЕВЧЕНКА

У статті досліджується функціонування мотиву свободи волі в текстах українських митців у кожен конкретну епоху. У новій українській літературі, зокрема у творчості Т. Шевченка, свобода волі розуміється як особливий внутрішній стан людини, коли вона реалізує власну волю за велінням внутрішнього (нею встановленого) морального імперативу.

Ключові слова: свобода волі, моральний імператив, необхідність.

Звернення у нашому дослідженні до проблеми свободи волі (моральної свободи) треба розцінювати як цілком закономірне явище, оскільки співвіднесення понять «свобода», «несвобода» та «необхідність» у художньому тексті є одним із найактуальніших, найцікавіших, проте малодосліджених питань в українському літературознавстві. В кожен конкретну епоху українські митці здобувалися на власне розуміння ідеї свободи волі, зумовлене певними світоглядними та концептуальними особливостями.

Одним із найпоширеніших є визначення цього поняття А. Шопенгауером, який визначав *liberum arbitrium* (моральну свободу або свободу волі), як таку, що не визначається конкретними підставами, а «її окремі прояви (вольові акти) не підпорядковані ніяким правилам» [Шопенгауер; 50]. В українській літературі від давньої до нової (і новітньої також) епох питання свободи волі тісно пов'язане з існуванням «індивідуальної волі» окремої людини [Лук; 104]. Це, вочевидь, зумовлено такими рисами

української ментальності як індивідуалізм та прагнення свободи, що виявляються у здатності й бажанні брати на себе відповідальність за свої власні вчинки та за життя суспільства [Чижевський; 307]. До «проявів волі», зазначає А. Шопенгауер, можемо віднести «такі афекти, як прагнення, бажання, любов, гнів, страждання» та ін. [Шопенгауер; 52]. Прикладом реалізації індивідуальної волі цілком може служити вибір князем Володимиром християнської віри у «Слові про Закон і Благодать» митрополита Іларіона Київського та у «Пам'яті та похвалі князю руському Володимирі...» Іакова Мниха. Так, Іларіон наголошує, що князь Володимир «запраг серцем» [Іларіон; 210] стати християнином і освятити свою землю. Подібне твердження знаходимо і у Іакова Мниха, який підкреслює, що серце князя «запалало Святим Духом», «прагнучи святого хрещення» [Мних; 225]. Потрібно одразу зазначити, що панівним в українській філософії та літературі є розуміння серця як основи людської волі, центру її духовного, морального життя [Юркевич; 69–72]. Тому через бажання серця Володимир реалізує власну волю, обираючи з-поміж інших релігій християнство. Характерно, що Т. Шевченко теж визначає серце як джерело людської волі. Головна героїня його поеми «Катерина» власною волею обирає коханого та визначається у стосунках із ним: «Не слухала Катерина / Ні батька, ні неньки, / Полюбила москалика, / Як знало серденько» [Шевченко; 29]. У поемі «Мар'яна-черниця» дівчина теж прагне вільно обирати собі пару: «...Питала б сама / Сама свого серця; дала б йому волю / Любить кого знає...» [Шевченко; 141].

Закономірно постає питання: чим зумовлюється індивідуальна воля або наскільки вона спроможна володіти свободою? Переконаємося, що Іларіон Київський у «Слові...», возвеличуючи волю і розум князя, все ж таки, висуває на перший план інший чинник — волю Божу: «...і зійшло на нього навіщення Всевишнього, — і споглянуло на нього все милостиве око благого Бога, і розсіяв розум у серці його» [Іларіон; 209]. Не можемо не зауважити підкреслену залежність прозріння князя від Божого

промислу. Отже, його свобода волі реалізується у межах абсолютної свободи волі Бога і залежить від неї. Проте, на загал, це жодним чином не применшує значення її свободи індивідуальної волі. Саме завдяки їй конкретна людина може віднайти сили на боротьбу із обставинами, на утвердження власної незалежності від думки загалу, добровільно обрати мученицький шлях, здійснити подвиг самозречення.

Так, у «Повіданні...» князі Борис і Гліб, завдяки зусиллям власної волі відмовляються від боротьби із старшим братом і обирають мученицьку смерть, яка освячує «принцип безумовної покори меншого старшому» [Горський; 113]. Хоча й у цьому випадку автор тексту підкреслює: вибір Бориса і Гліба, як і вибір Володимира, здійснюється завдяки тому, що молоді князі, яким «страшно віддатись на страсть», отримують «відвагу від Господа», яка зміцнює їх рішення [Повідання; 423].

У межах Божої волі та власного розуму, який «володіє знанням блага» [Горський; 80], реалізують власну свободу вибору між добром і злом й святі Києво-Печерського патерика. Преподобний Феодосій із самого дитинства обирає служіння Божої волі й людям, праведне життя, покору і смирення: «Ріс тілом і душею, прагнув до любові Божої, ходив щодня у церкву Божу, слухаючи божественні книги з великою увагою» [Нестор; 306]. І вже навіть жорсткий спротив матері не здатен змінити його вибору. Учень Феодосія Варлаам, долаючи заборону батька на прийняття чернецтва, теж власною волею вільно обирає далеке від благ світу послушницьке життя.

Герої ліро-епічної спадщини Т. Шевченка також реалізують власну свободу волі, здійснюючи екзистенційний вибір між добром і злом. Ян Гус («Єретик») — пророк поневоленого народу, виразна індивідуальність, яка через свою власну незалежність несе свободу всьому народові. Свобода волі у вчинку Гуса виявляється у тому, що він «пересилоючи свідомість того, що повстає проти, по суті, непоборного усе-таки повстає, ідучи за правдою» [Задорожна; 15]. Апостол Петро, Алкід та інші

неофіти («Неофіти»), незламні у своїй вірі, відважно виступають проти тиранії і йдуть на арену, де їх чекає кривава смерть, через неї стверджуючи свої ідеали. Вони виділяються із пасивної та індивідуально слабшої більшості громадянства, активно працюючи на благо держави і поступу. Щоб стати народними керманичами, таким особистостям, як Гус і Алкід («Неофіти»), належить володіти волею до влади над собою, тобто свободою внутрішньою (моральною свободою), і, саме завдяки їй, вони осягають свободу зовнішню — волю до влади над обставинами. Відтак, свобода волі Шевченкових героїв виражає «загальний і досить складний стан людини, що є продуктом її розвитку» та духовного вдосконалення [Грот 1884, 20]. Саме на цьому етапі, вважає Л. Задорожна, проблема свободи волі тісно пов'язана із темою самовладання. Так, розглядаючи образ матері Алкіда, яка після смерті сина настільки опановує себе, що знаходить сили продовжити його справу, дослідниця пише: «Самовладання веде людину до перетворення самої себе, або до преображення, до преосущесвіління... У кінцевому результаті саме опанування сприяє тому, що мати Алкіда здобувається на цілковите преображення» [Задорожна; 18–19].

На перший погляд, вільний вибір у поемах Т. Шевченка Гусом і неофітами добра й істини, попри страждання та смерть, близький до вибору Бориса і Гліба, які теж, завдяки зусиллям індивідуальної волі, діють на благо народу, держави. Але не зважаючи на поверхневу схожість є те, що відрізняє Шевченкове тлумачення свободи волі від літератури киеворуської доби: герої поетових текстів володіють необмеженою свободою волі. Моральний закон (необхідність), який, за Е. Кантом, є передумовою існування свободи волі, на думку Т. Шевченка, не дається ззовні Богом або суспільством, а витворюється і знаходиться у самій людині. Тому свободою волі у його творах наділені духовно сформовані особистості, чия воля не залежить від впливу середовища, а визначається внутрішніми ідеями, якими керуються ці особистості.

Така суттєва, навіть кардинальна відмінність між об'єктивацією свободи волі у києворуському письменстві та її суб'єктивацією у творчості Т. Шевченка стає зрозумілою, якщо звернутися до ще одного етапу у розвитку української літератури — доби Бароко, зокрема до творчості І. Вишенського та Г. Сковороди. З властивими культурі Відродження антропоцентризмом та вірою в людину, І. Вишенський наголошує на важливості індивідуального спасіння та великому значенні у цьому процесі власної волі людини, її «самовладдя». Як і автор життя Володимира, який підкреслює, що спасіння, звільнення князя від гріховності хоча й відбулося в результаті Божої волі, але у межах її здійснилася свобода вибору Володимира між християнством і поганством, І. Вишенський проголошує тезу: «той, хто хоче, може спастися» [Вишенський; 44]. Дотичні до нашої проблеми міркування знаходимо і у філософських трактатах Г. Сковороди, який вважав: людина повинна надавати перевагу своєму внутрішньому еству, бо це веде до пізнання Бога, єднання з Ним, а отже, до інтеріоризації абсолютної свободи волі: «Чи ж сподіваєшся відшукати рай поза Богом, а Бога поза душею своєю? Щастя твоє і мир твій, і рай твій, і Бог твій усередині тебе є» [Сковорода; 422]. Митець закликає покладатися у самопізнанні лише на Бога і зробити «Його волю святу своєю волею. Коли її приймаєш, то стала вже твоєю» [Сковорода; 344]. Як бачимо, у Г. Сковороди, попри існуюче розмежування волі Бога і людини, все ж можливо через духовне вдосконалення наближення людини до Бога, а отже — індивідуальної свободи волі до абсолютної.

Відтак, стає зрозумілим, що Т. Шевченко, творчо трансформувавши думки попередників, розвинув ідею свободи волі окремої людини до абсолюту. Проте митець застерігає: така необмежена свобода волі людини може переходити у сваволю — гріх, що, на думку Т. Адорно, «становить єдине ціле із несвободою» [Адорно; 139]. Це, вважає Т. Шевченко, відбувається тоді, коли воля (емоції) придушують розум людини, і вона, не

користуючись внутрішнім духовним імперативом та загально-прийнятими законами моралі, реалізує свій хибний вибір. Так чинять героїні Шевченкових поем «Катерина» та «Наймичка», які здійснили моральний переступ та піддалися пристрасті. Тут слушно навести рядки із 28-ї Пісні Г. Сковороди про те, що «нерозумна» пристрасть, воля, «безпутне бажання видимостей» не лише позбавляють людину свободи до дій, а й гублять її [Сковорода; 149]: «Воле! О неситий ад! Трута ти, а всі — то ядь» [Сковорода; 78]. І Катерина, і Ганна знаходять у собі силу подолати гріх і вийти з духовної неволі, хоча й роблять це різними шляхами. Катерина через вільний вибір смерті виборює свободу, якої сама себе позбавила у житті. Але розуміння моральної свободи (свободи волі) включає в себе поняття відповідальності за свої вчинки. Як зазначає А. Шопенгауер, «там, де є провина, повинна також бути і відповідальність» [Шопенгауер; 117]. Усвідомлення Ганною свого гріха зумовлене внутрішнім моральним законом, совістю, які скеровують її на спокуту. Тому свобода волі героїні визначається її внутрішнім «я» і тільки ним. Це міркування повністю суголосне із тезою І. Канта: «ти можеш, тому що ти повинен», тобто людина спроможна до дії, бо вона вільна, оскільки в ній є моральний закон, який їй велить [Лук; 120]. Наголосимо, що у Т. Шевченка цей моральний закон (імператив) людина встановлює сама для себе; тому особистість у поета виступає носієм абсолютної свободи волі, завдяки чому несе повну відповідальність за свої дії.

Ще один аспект питання свободи волі — це добровільне прийняття людиною зла, не зважаючи на те, що вона володіє розумінням добра. У життійній літературі піддаються злу, орієнтуючись на матеріальні цінності, преподобний Еразм, який пошкодував за своєю пожертвою на церкву, преподобний Федір, спокушений «золотом», князь Мечислав, який замучив святих Федора і Василя, щоб збагатитися. Їх гріх постає як «результат свободної волі людини, що піддалася диявольській спокусі» [Горський; 152]. Але реальна вина покладається навіть не на

святих, які чинять переступ, а на диявола, який спонукав їх до вчинення гріха. Зрозуміло, що все ж таки певна частина вини лежить і на людині, як істоті, наділеній свободою волі, та джерело зла не в ній, а в дияволі, бісах, які зводять людей [Горський; 152]. Що ж до Т. Шевченка, то він вважає, що свідоме, вільне прийняття людиною зла автоматично перетворює її і на його джерело, носія — диявола. Так, варнак, герой поеми «Москалева криниця» (1857), звертаючись до свого співрозмовника, сам неодноразово ототожнює себе із сатаною: «...Та на Україні, / Як Бог тебе допровадить, / То розкажи, сину, / Що ти бачив диявола / Своїми очима» [Шевченко; 524], або: «...Всюди люди, а я один / Диявол проклятий!» [Шевченко; 532]. Розкриваючи причину своєї ненависті до Максима, варнак каже: «...А за віщо? // За те, за що Каїн / Убив брата праведного / У світлому раю» [Шевченко; 531], тобто витоки його злоби — у заздрості. Таку поведінку варнака окреслює думка Г. Сковороди, про заздрість як найбільший серед усіх гріхів: «...заздрість, мати інших пристрастей та беззаконь... Не милий їй світ, не люба добродичність, а шкода така солодка, що сама себе десятком з'їдає» [Сковорода; 149].

Разом із вільним вибором людиною зла у поемі «Москалева криниця» Т. Шевченко визначає ще один чинник, що породжує гріх — відмову людини від можливості діяти згідно із власною волею. Така бездіяльність Максима розцінюється поетом, вважає Я. Розумний, як «непротівлення злу» та скорення зовнішнім обставинам [Розумний; 103]: «Все од Бога, — скаже собі, — / Треба вік дожити» [Шевченко; 531].

В давній українській літературі існує традиція потрактування відсутності у людини свободи волі як невільництва, рабства. Таке тлумачення зустрічаємо в образі рабині Агар із уже згаданого «Слова про Закон і Благодать» Іларіона. Агар уособлює у тексті Старий Заповіт або Закон, даний Мойсеєм, що передбачав сліпе, неосмілене підпорядкування особистості встановленим нормам. Як слушно зазначає О. Сліпушко, таке тлумачення автором

Закону «стосується будь-якого вияву людської несвободи взагалі» та відсутності свободи волі зокрема [Сліпушко; 226].

Важливо, що образ невольника у схожому контексті знаходимо й у І. Вишенського, щоправда заневолення відбувається з боку матеріального, зовнішнього світу. Автор запитує: «...хто ж є хлоп і невольник? Тільки той, хто світові цьому, як мужик, як хлоп, як пійманець, як невольник служить» [Вишенський; 127]. Суголосно звучить і сентенція Г. Сковороди: «Світ ловив мене та не піймав».

Натомість у Т. Шевченка знаходимо кардинальне переосмислення цієї теми та розкриття її як заневоленості людини певною ідеєю, яка керує її життям. Так, у поемі «Невольник» (1845) поет чітко охарактеризовує лінію поведінки головного героя, Степана, як сукупність дій, визначених основною метою — осягання родинного щастя із коханою Яриною. Раз і назавжди визначивши для себе цей пріоритет, Степан здійснює ряд героїчних вчинків задля його утвердження. Герой встановлює для себе власний моральний імператив, у межах якого реалізується його свобода волі.

Відтак, можемо зробити такі висновки:

- в українській життійній літературі власну свободу вибору будь-яка конкретна людина (князь Володимир, святі Борис і Гліб, преподобний Феодосій та ін.) реалізує у межах абсолютної свободи волі Бога. Моральний закон дається їй Богом згори як апіорна даність та розкривається як вторгнення Вищого Духу в людське «я»;

- в епоху доби Бароко відбувається перехід від Бога поза людиною до Бога всередині неї, що призвело до часткової суб'єктивізації свободи волі;

- у новій українській літературі, зокрема у творчості Т. Шевченка свобода волі розуміється як особливий внутрішній стан людини, коли вона реалізує власну волю за велінням внутрішнього (нею ж і встановленого) морального імперативу.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Адорно Т.* Проблемы философии морали — М.: Республика, 2000. — 239 с.
2. *Вишенський І.* Послання до єпископів // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. — Т. 2., Кн. 2.: Перша половина XVII ст. / Упор. прим. В. Шевчук. — К.: Дніпро, 2001 — С. 7–63.
3. *Горський В.С.* Святі Київської Русі. — К.: Абрис, 1994. — 176 с.
4. *Горський В.С.* Історія української філософії. Курс лекцій. — К.: Наукова думка, 1997. — 286 с.
5. *Грот Н.Я.* К вопросу о свободе воли. — Одеса, 1884. — С. 20.
6. *Задорожна Л.М.* Самовладання як свобода волі людини: аксіологічна модель Шевченкової творчості // Шевченкознавчі студії. Збірник наукових праць., Випуск 5. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2003. — С. 12–20.
7. *Іларіон Київський,* Слово про закон і благодать // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. — Т. 1.: X–XV ст. / Передм. О. Сліпушко, В. Яременко; упор. прим. О. Сліпушко. — К.: Дніпро, 2001. — С. 204–215.
8. *Лук М.І.* Етичні ідеї в філософії України другої половини XIX — початку XX ст. — К.: Наукова думка, 1993. — 149 с.
9. *Іаков Мних,* Пам'ять і похвала князю руському Володимирі... // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. — Т. 1.: X–XV ст. / Передм. О. Сліпушко, В. Яременко; упор. прим. О. Сліпушко. — К.: Дніпро, 2001. — С. 224–228.
10. *Нестор,* Житіє преподобного отця нашого Феодосія, ігумена Печерського // Там само. — С. 306.
11. Повідання про святих князів Бориса та Гліба // Там само. — С. 423–426.
12. *Розумний Я.* Чи вичерпано «Москалеву криницю»? // Світи Тараса Шевченка: Зб. ст.: До 175-річчя з дня народж. поета / Ред. Л. Залеська-Онишкевич та ін. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Л.: ЗНТШ, 1991. — С. 91–110.

13. Сковорода Г. Твори: У 2 т. — Т. 1 / Передм. О. Мишанича. — К.: АТ «Обереги», 1994. — 528 с.
14. Сліпушко О. Софія Київська. Українська література Середньовіччя: доба Київської Русі (X—XIII століття). — К.: Видавництво «Аконіт», 2002. — 399 с.
15. Чижевський Д. Українська філософія // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С.В. Ульяновська; Вст. ст. І.М. Дзюби; Перед. слово М. Антоновича; Додатки С.В. Ульяновської, В.І. Ульяновського. — К.: Либідь, 1993. — 592 с.
16. Шевченко Т.Г. Кобзар. — К.: Державне видавництво художньої літератури, 1957. — 646 с.
17. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. — М.: Республика, 1992. — 448 с.
18. Юркевич П.Д. Серце и его значение в духовной жизни человека, по учению слова Божия // Философские произведения. — М., 1990. — С. 69—87.

Lebid-Hrebeniuk Y.M. Free Will: the concept in Ukrainian ancient literature and lyric-epic heritage of Shevchenko.

In the article the attention was paid to the most important motive — freedom of will — in Ukrainian literature of different historical periods. The freedom of will in new Ukrainian literature, particularly in Taras Shevchenko's poetical heritage, is represented as a certain inner state of a person who realizes their own will by being induced with inner moral imperatives.

Key words: free will, moral imperative, necessity.